

Szemponatok az ómagyar kori hangtani szembenállások területi alapú leírásához*

BÁBA BARBARA

1. A korai ómagyar kori hangtani nyelvjárási jelenségek közül BENKŐ LORÁND véleménye szerint az *i ~ ü* szembenállás területi sajátosságai ragadhatók meg a legjobban (1957: 73). Ez a megállapítás az ide vonható adatok — más hangtani szembenállásokhoz viszonyított — jelentős mennyisége, valamint a korabeli helyesírás kiforratlanságának és ebből adódó következetlenségének e jelenséget kevésbé érintő jellege miatt kétségtelenül helytálló. A problémát e nézettel kapcsolatban elsősorban az okozza, hogy a hangtani változások kiindulási góciának kijelölésében a korábbi munkák a történeti adatok vallomása helyett elsősorban a Konstantinos művének törzsnévi adataiban fellelhető hangtani sajátosságokra s ezzel összefüggésben a törzsek letelepedéséről vallott elképzelésekre (azok feltételezett területi jellemzőire) támaszkodtak (BÁBA 2018, de lásd DUDÁS 2003, 2004). Ilyen fogódzók alapján jelöli meg BÁRCZI az *i > ü* labializáció gócpontjaként a Dráva-torok vidékét (1958: 53, vö. MOÓR 1944: 20), de például az *i > ě* nyíltabbá válás terjedésének kiindulópontját is hasonló érveket használva köti a Megyer törzs feltételezett szállásterületéhez, vagyis az ország középső részéhez (1958: 40, 1967/2002: 149). BENKŐ LORÁND szintén úgy véli, hogy több jel is arra mutat, hogy „a Dunántúl délkeleti része (Baranya, Somogy, részben Tolna) eléggé erősen *ü*-ző volt” (1957: 73). Ezek az elképzelések az azóta eltelt több mint fél évszázad alatt a nyelvtörténeti, nyelvjárástörténeti szakirodalomban tovább hagyományozódtak annak ellenére, hogy a mindössze egy-egy törzsnévi adatból kiinduló bizonytalan feltételezések és a törzsek eredeti szállásterületére vonatkozó közvetett bizonyíték, a törzsnévi helynevek ingatag vallomása (GYÖRFFY 1977: 30, RÁCZ 2005: 147, 2006: 9) az ómagyar kori hangtani változások és az azok következtében kialakuló nyelvjárási különbségek leírásakor nem lehet perdöntő bizonyíték. A korábbi érvek felülvizsgálata annak ellenére sürgető tehát, hogy az azok alapján levont következtetések olykor más, valóban releváns fogódzók használatával akár újra bizonyítást is nyerhetnek.

* A tanulmány az MTA Prémium Posztdoktori Kutatóprogram keretében készült (befogadó intézmény: Debreceni Egyetem).

2. Az ómagyar kori hangtani szembenállások területi-kronológiai sajátosságai leírásának igénye persze nemcsak abból a körülményből fakadhat, hogy a korábbi elképzeléseket alátámasztó bizonyítékok önmagukban nem állják meg a helyüket, hanem abból is, hogy ma már jóval nagyobb adatállományra támaszkodhat a nyelvtörténeti kutatás, mint bő fél évszázaddal ezelőtt, a fent említett munkák megírása idején. Én magam a Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszékének korai ómagyar kori hang- és helyesírás-történeti adatbázisát használom a vizsgálataimhoz, amely jelenleg 38 vármegye mintegy 35 000 adatát foglalja magába (és folyamatosan bővül), s amelynek révén az ómagyar kori hangtani szembenállások tanulmányozása mellett (s azoktól elválaszthatatlanul) az ómagyar kori hangtani jelenségek általában véve is tanulmányozhatók.

Korábbi tanulmányaimban ennek az adatállománynak a segítségével arra tettem kísérletet, hogy egyfelől az *i ~ ü* szembenállás területi sajátosságainak leírását nehezítő számos módszertani akadályról szóljak, másfelől ezek gondos mérlegelése után a korai ómagyar kori *i ~ ü* szembenállás területiségéről minél nagyobb mennyiségű történeti adat segítségével megállapításokat tegyek (BÁBA 2018, 2019, de lásd ehhez még DUDÁS 2003, 2004). Mindezek során arra a következtetésre jutottam, hogy a labializáció terjedése a történeti adatok vallomása alapján a nyelvterület északnyugati részéről (Komárom, Bars és Nyitra vármegyék területéről) indulhatott ki. A későbbiekben feltehetően labializáló jellegűvé vált a nyelvterület északi, északkeleti része (Abaúj, Gömör, Borsod, Liptó és Nógrád vármegye) is. A nyelvterület keleti és déli területei bizonyos részeinek (például Bodrog, Bács, Csanád és erdélyi Fehér vármegyék térségének) az adatai szintén inkább labiális jelleget tükröznek. Az ország középső részén (leginkább Fejér, Esztergom és Pilis vármegyékben) azonban az adatok erősen illabiális tendenciát mutatnak (lásd erről bővebben BÁBA 2019, vö. DUDÁS 2003: 126).

A továbbiakban az *i ~ ü* szembenállás példáján keresztül azt mutatom be, hogy az ómagyar kor hangtani szembenállásainak a leírásában a történeti adatok területi sajátosságainak vallomásán túl milyen egyéb tényezők vehetők még támpontként figyelembe.

3.1. A nyelvi jelenségek terjedésének vizsgálatakor egyfelől a korai ómagyar korban éppúgy, mint minden más korszakban megkerülhetetlen az egyes tendenciák egymásra hatásának, területi ütközésének, vagyis a nyelvjárási kontaktusjelenségeknek a figyelembevétele. Arra, hogy adott nyelvi jelenség defenzíváját, illetve korlátozott terjedését valamely más nyelvi jelenség előrenyomulása, offenzívája (a fogalmakhoz lásd JUHÁSZ 2006: 90) okozza, számos hangtani, morfológiai és a szókincset érintő példát sorolhatunk (lásd BÁBA 2017: 92). A hangtani jelenségek közül itt említhetjük meg például azt az esetet, hogy az ómagyar korban a labiális *a*-zás (részben vagy teljes mértékben) kiszorította az illabiális *á* hangokat (lásd ehhez BENKŐ 1957: 74, BÁRCZI 1958: 58, vö. E. ABAFFY 2003:

325–326, BÁBA 2018). A morfofonológia területéről az eredetileg egyalakú todalékok palatális–veláris, illetve labiális–illabiális illeszkedéses formáinak a kialakulása, s ezáltal az illeszkedés nélküli alakok háttérbe szorulása idézhető fel mint hasonló természetű folyamat (BENKŐ 1957: 22, BERRÁR 1967/2002: 231).¹ A szókészleti jelenségek körében pedig a szláv eredetű *patak* földrajzi köznévi gyakorolt ilyen hatást az ősi eredetű *jó* és *ügy* szavakra, de előretörése jelentősen akadályozhatta a szómező más elemeinek (így például az *ér*, *sár*, *séd* stb. lexémáknak) a gyakorivá válását és területi elterjedését is (GYÖRFFY 2011: 104, BÁBA 2017). Ez utóbbival összefüggésben azt is valószínűsíthetjük, hogy a lexémarendszer jellegzetes kategóriáját alkotó helynevek egyes típusainak a terjedését ugyancsak befolyásolhatják ilyen tényezők. Ez azt jelenti, hogy egy-egy névtípus területi előrenyomulását korlátozhatta a korábbi névtípusok jelenléte (ennek igazolásához lásd MEZŐ 1996: 229, TÓTH 2010: 137, DITRÓI 2016).

A korai ómagyar kor hangtani jelenségeinek térbeliségére szintén hatással lehetnek a velük valamilyen módon kapcsolatba kerülő más irányú hangtani folyamatok. Az *i > ü* labializációról például több helyen is azt a feltételezést olvashatjuk, hogy annak gócpontja a Dráva torkolatának vidéke lehetett, s a folyamat az *i > ě* nyiltabbá válási tendenciába ütközött területileg (BÁRCZI 1958: 47, 1967/2002: 155–156, E. ABAFFY 2003: 324). Az *i ~ ü* szembenállás területi viszonyainak vizsgálatakor tehát — függetlenül attól, hogy az előbbi megállapítás milyen érvek alapján született meg, s mennyiben tekinthető helyes véleménynek — az *i > ü* labializáció és az *i > ě* nyiltabbá válás egymásra hatásának figyelembevétele kétségtelenül fontos szempont lehet.

3.2. Minthogy az *i ~ ě* szembenállás területiségének leírása gyakran áthidalhatatlan helyesírás-történeti akadályokba ütközik (az *i*-vel, esetleg *y*-nal jelölt adatok ugyanis az *ě*-s olvasatot is lehetővé teszik), az egyes adatok térképre vetítéséről, s az azokból levonható következtetésekről le kell mondanunk. Ehelyett az olyan nevekre érdemes fókuszálnunk, amelyek esetében mindkét változás (tehát az *i > ü* és *i > ě* is) feltételezhető. Ez a közelítésmód természetesen szintén helyesírás-történeti nehézségeket gördít eléink az *i* és *y* bizonytalan hangértéke miatt, ezért ahhoz, hogy egy-egy lexéma kapcsán feltételezhessük az *i > ü* és *i > ě* változás párhuzamos — és esetleg területileg elkülönülő — lezajlását, az adott lexéma etimológiájának ismerete is feltétlenül szükséges. A *körtvély* lexéma például ugyan adathozható *i*-vel és *y*-nal írva is (*körtvély* +1275[XIV.]: *Kirtuiles*, *Kyrtuiles*, Heves, Gy. 3: 110), mivel azonban a WOT. szerint a feltételezhető magyar alapalak **kertβeli* (< **kertmeli* < **kermeliy*) volt, az *i*-vel és *y*-nal való

¹ Az illeszkedés nélküli raghasználatra lásd az Őrségi és hetési nyelvátlasz *Ferenchez*, *Ferihez* címszavú térképlapján szereplő *Feriho*, *Ferihö* adatokat, továbbá a *kapával* címszavú térképlapon a *kapáve* adatokat (ÓHA. 104, 105, JUHÁSZ 2001: 116).

írás mód minden bizonnyal csak helyesírási sajátosságot tükrözhet, vagyis az *i* és *y* (mint sok más esetben) itt is *ě* hangértékű lehet. Szintén inkább az *ě* hang *i*-vel, illetve *y*-nal való jelölésével lehet dolgunk például *Revistye* (*Revistye* 1228: *Ryvchka* ~ 1331: *Reuisce*, Bars, KMHsz. 1: 232) településnév esetében a megfelelő szlovák etimon (szlk. *Revište*, FNESz.) vallomása alapján.

Ezzel szemben például az ótörök eredetű *kőris* szavunk kapcsán a WOT. a nyugati ótörök **kevrič* < **kebrič* átható formát adja meg, s ennek megfelelően a magyar alapalak második magánhangzójaként is az *i*-t rekonstruálja (**kewrič*). Az *ü* és *ö* hangok azonos jelölésmódja miatt azonban még így sem lehetünk biztosak abban, hogy a változás nem *i* > *ě* > *ö* módon zajlott-e le (lásd ehhez *kőris* 1055: *keuris*, OklSz.; 1332: *Kewresvelge*, Baranya, HA. 1: 49; 1252: *Keurus*, Baranya, HA. 1: 49). Az ilyen elemek ugyanakkor abban mindenképpen a segítségünkre lehetnek, hogy a labiális–illabiális sajátosságokat mutató területekről többet megtudhassunk.

Az etimológiai és helyesírási buktatók mérlegelése után lássuk, hogy melyek azok az elemek, amelyek esetében mindkét változás feltételezhető, s amelyek ezáltal a labialitás területiségéről további információkat szolgáltathatnak! A közsavak körében a *hegyes*, *gyöngyös*, *kőris* és *gyümölcsény(es)* lexémáknak adathozható labiális és illabiális változata is a korban. Ezek területi eloszlása többnyire egybecseng a korábbi megállapításainkkal, mely szerint például Bács és Borsod vármegyék inkább labiális tendenciát tükröznek, mivel ezeken a területeken csak labiális változatokkal találkozunk az említett lexémák adatai között (például *gyümölcsény* 1334: *Gumulchen*, Bács, KMHsz. 1: 119; *hegyes* 1248/1326: *Hegus*, Borsod, KMHsz. 1: 126), míg az erőteljesen illabiális jelleget mutató Esztergom, Pilis, Csongrád és Moson vármegyékben kizárólag illabiális változatokat adathozhatunk (például *hegyes* 1193: *Hygiskeu*, Esztergom, HA. 2: 42; +1212/1332: *Hegis*, Pilis, HA. 4: 76, 1217: *Hegeshalm*, Moson, Gy. 4: 150; *gyümölcsény* [1200 k.]: *Gemelsen*, Csongrád, HA. 1: 105). Nyilvánvaló azonban, hogy néhány lexéma területi eloszlása nem lehet perdöntő ebben a kérdésben, csupán a korábbi vizsgálatokat kiegészítő adalék, annál is inkább, mivel ezeknek a közsavaknak a területi elterjedését a környezeti tényezők (tehát a domborzati viszonyok, az adott növény elterjedési területe stb.) is nagyban befolyásolhatják.

A helynevek körében szintén találkozunk olyan esetekkel, ahol elvileg az *i* > *ü* és *i* > *ě* (de akár az *i* > *ě* > *ö*) változás egyaránt feltételezhető. Az adott névformák etimológiája és ómagyar kori adataik alapján ide sorolható például a *Beszterce* (vö. szb.-hv. *Bistrica* hn., FNESz., *Beszterce* 1241: *Bistriche*, 1287: *Bezterce*, 1330: *Bezturche*, Beszterce, KMHsz. 1: 55) és a *Csetnek* (vö. szlk. *Štítník*, FNESz., *Csetnek* 1294: *Sytnik*, 1332: *Cythnek*, 1291: *Chitnuk*, Gömör, Gy. 2: 490–491) településnév. Ha az ilyen, az etimológia alapján eredetileg feltételezhetően *i* hangot tartalmazó helyneveket tüzetesebben megvizsgáljuk, a labiális–

illabiális területi elkülönüléssel kapcsolatos feltételezéseink még tovább erősödhetnek. Azt látjuk ugyanis, hogy a leginkább illabiálisnak mutatkozó területeken (vagyis például Fejér és Esztergom vármegyékben) nem jellemzőek az $i > \ddot{u}$ (vagy az $i > \ddot{e} > \ddot{o}$) és $i > \ddot{e}$ irányú változások egyazon név esetében, ezeken a helyeken ugyanis csak a nyíltabbá válási tendenciát képviselő adatok bukkannak fel (például *Sziget feje* 1278: *Zigetfey* ~ 1294: *Zegethfey*, Fejér vm., Gy. 2: 441). Szintén figyelemre méltó, hogy az erősen labializáló jelleget mutató területek (például Komárom, Bars és Nyitra vármegyék) adatait sem találjuk meg általában az ilyen sajátosságot jelző nevek között, hanem jellemzően a labializáció eredményeként kialakult formák jönnek elő szép számmal. Kivételt ez alól csak a Bars vármegyei *Csiffár* (vö. ném. *Schiffer* szn., FNESz.) település neve képez (*Csiffár* 1235: *Chyphar* ~ 1209: *Chefar*, Bars, KMHsz. 1: 76); ahol az etimológia alapján az $i > \ddot{e}$ nyíltabbá válás joggal valószínűsíthető (ellenben az $i > \ddot{u}$ labializációt fonológiai okok is gátolják). Érdekes adalék, hogy a mindkét változást mutató helynevek variánsai közül a *Gyöngyös* kivételével minden esetben az illabiális változat marad meg az ingadozás után, ami talán azokat a BÁRCZI által megfogalmazott korábbi feltevéseket támaszthatja alá, melyek szerint míg az $i > \ddot{u}$ labializáció csak a 13. századig erőteljes, az $i > \ddot{e}$ nyíltabbá válás a 13. századi ingadozások ellenére egyre szélesebb hullámokban érvényesül (BÁRCZI 1958: 39, E. ABAFFY 2003: 324, 327).

4. Láthattuk tehát, hogy az erősen illabiális tendenciát mutató területek meghatározásában esetlegesen azok a közszavak és helynevek is a segítségünkre jöhetnek, amelyeknek a korszakban csakis illabiális változata van. Az ilyen sajátosságot mutató adatok kapcsán azonban azt gyaníthatjuk, hogy a labiális változatok hiánya mögött számos egyéb tényező is állhat. Így például DUDÁS GYÖRGYI szerint a szó etimológiája alapján az utolsó szótagban feltehető hosszú magánhangzó akadályozhatta meg a *Hetény* (*Hetény* 1212/[1340–1349]: *Hetin* ~ *Heten*, Kolozs, Gy. 3: 421), *Edelény* (*Edelény* 1299/1406: *Edelin*, Borsod, Gy. 1: 772), *Vezekény* (*Vezekény* 1327: *Wezekyn*, Bars, Gy. 1: 485), *Nemcsény* (*Nemcsény* 1301: *Nemchyn*, Bars, Gy. 1: 463) és *Berény* (*Berény* *1276/1641: *Berin*, Fejér, Gy. 2: 349) településnevek esetében a szóvég felől induló labializáció lezajlását (vö. DUDÁS 2004: 176).² A hosszú *é* illabializáló hatása a mai *ö-ző* nyelvjárásokban is megmutatkozik: a *könyér*, *kenyér* alakok ugyanis ezekben gyakoribbak a *könyér* formánál, ahogyan a kódexekben sem fordul elő a szó *ö-ző* alakban (PÉTER 1951: 121).

² A látszólag ellenpéldaként szolgáló *Szederkény* és *Csemény* nevekben a labiális formákat minden bizonnyal elírással magyarázhatjuk, mivel a labiális formák csak egy-egy oklevélben, s leginkább a helyesírási szempontból kétes hitelű Pápai tizedjegyzékben bukkannak fel (*Szederkény* 1332–1335/Pp.: *Zederkun*, *Csemény* 1332–1335/Pp.: *Chumun*, Baranya, KMHsz. 1: 74, 251).

DUDÁS GYÖRGYI szerint nem tekinthetjük automatikusan illabiálisnak azokat a területeket sem, ahol egyes helynevek csak illabiális formában adathatók a korban, ha azok utolsó szótagjában feltehetően nyílt palatális illabiális magánhangzó állt. Ez ugyanis (minthogy az *e*-nek nincs labiális párja) szintén megakadályozhatta a labializáció bekövetkezését (2004: 176).

A veláris magánhangzó melletti *i* labializációja ugyancsak fonológiai okok miatt nem következhet be, hiszen az a korban nem jellemző vegyeshangrendűséget eredményezne (például *Kirva* 1255: *Kirua* ~ 1271/1272 > 1424: *Kerwa*, Esztergom, Gy. 2: 296, vö. pl. szb.-hv. *Kriva* hn., FNESz., *Csiffár* 1235: *Chyphar* ~ 1209: *Chefar*, Bars, KMHsz. 1: 76).

5. Az eddigiek mellett joggal feltételezhetjük azt is, hogy a labiális vagy illabiális hangok dominanciája a hangsúlyviszonyokkal ugyancsak összefüggést mutathat. BENKŐ LORÁND jelenkori erdélyi magyar nyelvjárási adatok segítségével vizsgálta a hangsúlyviszonyok hangmódosító hatását, így például a jelen téma szempontjából kiemelten fontos területet, a hangsúlynak a nyíltsági–zártági fokkal, illetve az ajakműködéssel való összefüggését. A jelenkori adatok vallomása alapján azt a korábban leginkább csak elméleti szinten megfogalmazott tételt támasztotta alá, mely szerint a hangsúlyosság a nyíltabb hangvariációkat részesíti előnyben. Ennek a fonetikai magyarázata az, hogy a hangsúlyos jelleggel együttjáró nagyobb hangerő automatikusan tisztább artikulációjúvá teszi a zártabb magánhangzót, aminek a hangszíne ezáltal a nyíltabb nyelvállásfok felé mozdul el, mivel a nyíltabb magánhangzók fonetikailag erősebb jellegűek, vagyis hangzósbabak (1958: 79–80, E. ABAFFY 2003: 111).³ A jelenség a nyelvtörténetben is tetten érhető BENKŐ szerint: úgy véli, hogy a hangsúlytalan helyzettel magyarázhatjuk például azt, hogy abszolút szóvégen az alsó nyelvállású tövégi magánhangzók az eltűnésük előtt felső nyelvállásúakká váltak (1958: 81). Ezzel szoros összefüggésben (mivel a nyelvállásfok emelkedésével a fokozott ajakkerekítés is együtt jár) az egyes szótagok hangsúlyviszonyainak az ajakműködésre gyakorolt hatása szintén kimutatható. BENKŐ konkrét nyelvjárási példáin keresztül azt látjuk, hogy a hangsúly az illabiálisságot, a hangsúlytalanság pedig a labiálisságot vonzza. A jelenség háttérében az előzőekhez hasonlóan szintén a hangsúlynak a hangképzés erősségét fokozó ereje áll, illetve az, hogy a labiális hangok általában kevésbé erősen artikuláltak, mint a megfelelő illabiális hangok (1958: 84).

A hangsúlyviszonyok hangmódosító szerepe jól megmutatkozik a labializáció leggyakoribb típusa, a szóvég felől induló labializáció esetében, hiszen egyrészt ez leggyakrabban és leghamarabb a toldalék előtti tövőhangzóban következett

³ A hangsúlyviszonyok nyelvállásfokot befolyásoló szerepére BENKŐ további, idegen nyelvi (angol és orosz nyelvbeli) példákat is idéz (1958: 80).

be a korai ómagyar korban (vö. DUDÁS 2003: 126; 2004: 167, 168), s a többelseji, hangsúlyos szótagban előforduló illabiálisok még a 14. században is nagyobb arányban adathatók, mint a labiálisok (lásd erről bővebben BÁBA 2019). Másrészt a nyíltabbá válás éppen ellenkezőleg, a magyar hangsúlyviszonyoknak megfelelően az első szótagra jellemző, ahonnan persze áterjedhet a második szótagra is (E. ABAFFY 2003: 327). Szemléletesen illusztrálják ezt a jelenséget a *gyümölcsény(es)*, a *gyöngyös* és a *hegyes* korai ómagyar kori adatai. Különböző mértékben ugyan, de a labializációs hajlandóság tekintetében mindhárom lexémában jelentkezik az egyes szóelemek és szótagok közötti különbség, általánosságban elmondható ugyanis, hogy a toldalék előtt minden esetben gyakoribb a labializáció, mint szó belseji helyzetben. A legegységesebben a *gyümölcsényes* adatai mutatják ezt a differenciát, amelyek toldalék előtt szinte mindig (5 : 1 arányban, pl. *gyümölcsényes* 1342: *Gumulchenus*, Kraszna, HA. 3: 73) labiális magánhangzót tartalmaznak, hangsúlytalan szótagban ugyancsak gyakrabban látunk labiális hangot (2 : 1 arányban, pl. *gyümölcsény* 1316: *Gymulchenbukur*, Árva, HA. 1: 37), hangsúlyos szótagban viszont dominánsan (1 : 2 arányban, pl. *gyümölcsény* 1290: *gemulchen*, Nyitra, HA. 4: 58) illabiális magánhangzó szerepel.

Talán az *i > ě* nyíltabbá válás jellegzetesen hangsúlyviszonyoktól függő megjelenését mutatják a *Hirics* és *Pirics* helynevek első szótagi magánhangzójának jelölésében az *i*, *y* és *e* váltakozásai is (*Kőhirics* 1347: *Kwhyrich* ~ *Kwherych*, Baranya, KMHsz. 1: 162; *Pirics* 1342: *Phyrich* ~ 1341: *Perich*, Baranya, KMHsz. 1: 224), a helynevek megoldatlan etimológiája miatt azonban teljes bizonyossággal esetükben erről a kérdésről nem nyilatkozhatunk, az eltérő írásmód ugyanis — amint erre a korábbiakban utaltam — azonos ejtémódot (vagyis *ě*-ző ejtést) is takarhat.

6. A hangváltozások terjedésében az eddigiek mellett fontos figyelembe vennünk azt is, hogy azok bekövetkezése a hang fonetikai pozíciójától ugyancsak nagy mértékben függhet. A hangváltozások egy része ugyanis az ún. kombinatórikus (KISS 2003: 55), más szóval függő (asszociációs) hangváltozások körébe tartozik, amely módosulások esetében a hangok egymásra hatása következtében jön létre a változás (BÁRCZI 1967/2002: 125–128, E. ABAFFY 2003: 110, GERSTNER 2018: 104). Ez a tényező olykor az olyan, egyébként független, tendenciaszerű hangváltozások esetében is felléphet, mint például a labializáció. E. ABAFFY ERZSÉBET Sopron vármegyéből a korai ómagyar korból adatható illabiális *bik*, *fil* és *pispek* hangalakú szavak kapcsán állapítja meg, hogy azok későbbi labiális *bükk*, *püspök*, *fül* változatainak kialakulásában a szókezdő labiális mássalhangzóknak is szerepe lehetett (2003: 111). Mivel a változásra más nyelvjárásokból is találunk bőséggel példákat, az olyan labiális formák kialakulásában és terjedésében, mint például a *bükk* (1228/1305/1361: *Buk*, Komárom, HA. 3: 60), *Füzeg* (1275/1281: *Fiuzeg*, Pest, HA. 4: 71), *fül* (1268/347: *Fyul*, Komárom,

HA. 3: 61), *fűzes* (1327: *Fuzesberuk*, Nógrád vm., HA. 4: 45), *Füred* (1272: *Fyured*, Komárom, Gy. 3: 416) ennek a szempontnak a jelentősége sem elhanyagolható.⁴

7. Végezetül a labiális formák terjedésének ómagyar kori vizsgálata kapcsán az ebben az időszakban már valamelyest érvényesülő, labialitást kedvelő normatív szokásokról is szólnunk kell. Úgy tűnik ugyanis, hogy mind az Anonymus *Gesta Hungarorum*-ában (pl. 17. *hymusuduor* [*Hímösudvor*], 32. *zepuf* [*Szepös*], 50. *uert(us)* [*Vértös*], 56. *urcun, vrcun* [*Örkön 'Örkény'*]), mind az Árpád-kori kis szövegelemlekében (pl. HB. *zumtuchel* [*szömtökhel ~ szümtükhel*], KTSz. *le-luc* [*lélök*], ÓMS. *thekunched* [*teküntsed*], GyS. *keguffege* [*kégyössége*], JUHÁSZ 2018: 324) jellemző labiális formák használata egyfajta normához való igazodást jelez, ami BENKŐ LORÁND véleménye szerint a kor oklevélírói gyakorlatában is terjedőben volt. Ezt mutatja véleménye szerint az *ë-ző* területekről származó tulajdonnevek *ö-ző* írásszokása a korban (pl. 1219/1550: *Zemlu(m)*, 1221/1550: *Sumtey*, 1226: *Wertus*, 1332: *Scepus*, 1285: *Vrkun*, 1317: *Egur*, 1323: *Thumus-war*) (BENKŐ 2003: 160).

Ennek a szempontnak a figyelembevétele tehát különösen fontos lehet a korai ómagyar kori labiális–illabiális szembenállás területi sajátosságainak leírásakor, vagyis az olyan labiális adatokban bővelkedő területek (pl. Nyitra vidéke) adatainak többszemponútú, a norma hatását előtérbe helyező vizsgálata lehet szükséges, amelyek a későbbi korokban erőteljes illabialitást mutatnak (lásd ehhez BABA 2019).

8. A jelenleg csak érintőlegesen bemutatott számos módszertani akadály (lásd erről bővebben BABA 2018) miatt írásom sokkal inkább felvetéseket és lehetőségeket, mint megoldásokat kínál. A korábbi nyelvtörténeti, nyelvjárástörténeti elemzések többszemponútú (például a nyelvtörténeti adatok korlátozott száma mellett többek között a mai nyelvjárási viszonyokat is figyelembe vevő), de olykor hiányos érvelésű leírásainak természetesen ezek az adatok sem a cáfolatát, sem a bizonyítását nem szolgálhatják önmagukban. A korai ómagyar kori adatok vallomását ugyanakkor nemcsak az itt elősorolt szempontok, hanem a későbbi évszázadok adatainak a korai ómagyar kori viszonyokra való visszavetítése is árnyalhatja a későbbiekben. Ez jelentheti egyfelől a vizsgálat adatállományának a kései ómagyar kori adatokkal való összehasonlítását, de mivel a 16. századtól kezdődően még gazdagabb ismeretanyaggal rendelkezünk ezekre a hangtani szembenállásokra vonatkozóan, azok figyelembevétele ugyancsak termékeny kiindulópontnak bizonyulhat. BENKŐ LORÁND leírásaiból tudjuk például, hogy az *ü-zés* a 16. századtól a nyelvterület legkeletibb részén hat a legerősebben, az *i-s* formák pedig a nyelvterület északi részein a Csallóköztől Ugocsáig tartják magukat az egész korszakon keresztül (1957: 88). És bár a jelenkori nyelvjárási adatok

⁴ Az *iu, yu* betűkapcsolatot tartalmazó adatok olvasatához lásd BABA 2018.

a nagy időtávlat miatt sok más forrásanyaghoz hasonlóan önmagukban nem szolgálhatnak bizonyító erővel a korai ómagyar kori nyelvjárási viszonyokat illetően, azok mellőzése nyilvánvalóan nem célszerű. Tudjuk ugyanis, hogy a korábbi nyelvjárástörténeti leírások ezekre az ismeretekre is nagyban támaszkodtak például akkor, amikor az *ü*-zés gócpontjaként a Dráva-torok vidékét jelölték ki. Ahhoz pedig, hogy a történeti adatok és az újkori, köztük a mai nyelvjárási anyag vallomása között feszülő ellentmondást feloldjuk, nem a korábbi módszerek és eredmények elvetése, hanem tüzetesebb szemügyre vétele szükséges (vö. JUHÁSZ 2018: 316).

Vizsgálataim ugyanakkor arra is több ízben rávilágítottak, hogy az ilyen típusú munkák újabb gyenge pontját a megkerülhetetlen, de bizonytalan hitelű etimológiák adják, amelyek számos esetben kikövetkeztetett személynévi vagy helynévi etimonokra utalnak csupán. A területi sajátosságok leírásakor ezért a nagy mennyiségű történeti adat felhasználása ellenére azok gondos mikrofilológiai elemzése is egyre inkább elengedhetetlen feladatként jelentkezik.

Irodalom

- E. ABAFFY ERZSÉBET 2003. Hangtörténet. In: KISS JENŐ–PUSZTAI FERENC szerk., *Magyar nyelvtörténet*. Budapest, Osiris Kiadó. 106–128, 301–351.
- BÁBA BARBARA 2017. A 'folyóvíz' jelentésű földrajzi köznevek kronológiai és szóföldrajzi rétegződése a korai ómagyar korban. *Helynévtörténeti Tanulmányok 13*: 91–101.
- BÁBA BARBARA 2018. Módszertani problémák az ómagyar kori hangtani nyelvjárási különbségek leírásában. *Magyar Nyelvjárások 56*: 89–102. <https://doi.org/10.30790/mnyj/2018/06>.
- BÁBA BARBARA 2019. Az *i* ~ *ü* szembenállás területi és kronológiai sajátosságai a korai ómagyar korban. In: FORGÁCS TAMÁS–NÉMETH MIKLÓS–SINKOVICS BALÁZS szerk., *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei 10*. Szeged, Szegedi Tudományegyetem Magyar Nyelvészeti Tanszék. 7–18.
- BÁRCZI GÉZA 1958. *Magyar hangtörténet*. Második, bővített kiadás. Budapest, Tankönyvkiadó.
- BÁRCZI GÉZA 1967/2002. Hangtörténet. In: BÁRCZI GÉZA–BENKŐ LORÁND–BERRÁR JOLÁN szerk., *A magyar nyelv története*. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó. 95–180.
- BENKŐ LORÁND 1957. *Magyar nyelvjárástörténet*. Budapest, Tankönyvkiadó.
- BENKŐ LORÁND 1958. *A hangsúly hangmódosító hatása a keleti magyar nyelvjárásokban*. Nyelvtudományi Értekezések 17. Budapest, Akadémiai Kiadó. 53–85.
- BERRÁR JOLÁN 1967/2002. A szóelemek alaktörténete. In: BÁRCZI GÉZA–BENKŐ LORÁND–BERRÁR JOLÁN szerk., *A magyar nyelv története*. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó. 212–235.
- BENKŐ LORÁND 2003. *Beszélnek a múlt nevei. Tanulmányok az Árpád-kori tulajdonvekről*. Budapest, Akadémiai Kiadó.

- DITRÓI ESZTER 2016. *Helynévrendszerek modellalapú vizsgálata. A helynévminták összevető analízise statisztikai megközelítésben.* A Magyar Névarchívum Kiadványai 40. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.
- DUDÁS GYÖRGYI 2003. Az ómagyar kori *i > ü* labializációról. *Magyar Nyelvjárások* 41: 117–128.
- DUDÁS GYÖRGYI 2004. A szónég felől induló labializáció az ómagyar korban. *Helynévtörténeti Tanulmányok* 1: 167–182.
- FNESz. = KISS LAJOS, *Földrajzi nevek etimológiai szótára 1–2.* Negyedik, bővített és javított kiadás. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1988.
- GERSTNER KÁROLY 2018. Hangtörténet. In: KISS JENŐ–PUSZTAI FERENC szerk., *A magyar nyelvtörténet kézikönyve.* Budapest, Tinta Könyvkiadó. 103–128.
- Gy. = GYÖRFFY GYÖRGY, *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza 1–4.* Budapest, Akadémiai Kiadó. 1963–1998.
- GYÖRFFY ERZSÉBET 2011. *Korai ómagyar kori folyóvíznevek.* A Magyar Névarchívum Kiadványai 20. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.
- GYÖRFFY GYÖRGY 1977. *István király és műve.* Budapest, Gondolat Kiadó.
- HA. = HOFFMANN ISTVÁN–RÁCZ ANITA–TÓTH VALÉRIA, *Helynévtörténeti adatok a korai ómagyar korból 1. Abaúj–Csongrád vármegye.* 1997. 2. *Doboka–Győr vármegye.* 1999. 3. *Heves–Küküllő vármegye.* 2012. 4. *Liptó–Pilis vármegye.* 2017. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.
- JUHÁSZ DEZSŐ 2001. A magyar nyelvjárások területi egységei. In: KISS JENŐ szerk., *Magyar dialektológia.* Budapest, Osiris Kiadó. 257–315.
- JUHÁSZ DEZSŐ 2006. Szempontok és eszközök a nyelvjárásközi folyamatok történeti nyelvföldrajzi leírásához. In: BÜKY LÁSZLÓ–FORGÁCS TAMÁS szerk., *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei* 45. Szeged, Szegedi Tudományegyetem Magyar Nyelvészeti Tanszék. 87–100.
- JUHÁSZ DEZSŐ 2018. A nyelvjárások történetéből. In: KISS JENŐ–PUSZTAI FERENC szerk., *A magyar nyelvtörténet kézikönyve.* Budapest, Tinta Könyvkiadó. 314–349.
- KISS JENŐ 2003. Általános kérdések. In: KISS JENŐ–PUSZTAI FERENC szerk., *Magyar nyelvtörténet.* Budapest, Osiris Kiadó. 11–68.
- KMHsz. = HOFFMANN ISTVÁN szerk., *Korai magyar helynévszótár 1000–1350. 1. Abaúj–Csongrád vármegye.* A Magyar Névarchívum Kiadványai 10. Debrecen, Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszéke, 2005.
- MEZŐ ANDRÁS 1996. *A templomcím a magyar helységnevekben. 11–15. század.* Budapest, Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség.
- MOÓR ELEMÉR 1944. *A honfoglaló magyarság megtelepülése és a székelyek eredete.* Szeged, Somogyi-Könyvtár és Városi Múzeum.
- OKISz. = SZAMOTA ISTVÁN–ZOLNAI GYULA, *Magyar oklevél-szótár. Pótlék a Magyar Nyelvtörténeti Szótárhoz.* Budapest, Magyar Tudományos Akadémia 1902–1906.
- ÓHA. = VÉGH JÓZSEF, *Őrségi és hetési nyelvatlasz.* Budapest, Akadémiai Kiadó, 1959.

- PÉTER LÁSZLÓ 1951. Az ö-zés kérdéséhez. *Magyar Nyelvjárások I.*: 118–135.
- RÁCZ ANITA 2005. Népnevek és helynevek. Tézisek egy kutatási programhoz. *Névtani Értesítő* 27: 143–151.
- RÁCZ ANITA 2006. Törzsnévi eredetű helyneveink nyelvi kérdései. *Helynévtörténeti Tanulmányok* 2: 9–29.
- TÓTH VALÉRIA 2010. A patrocíniumi településnevek nyelvföldrajzi tanulságai. In: P. LAKATOS ILONA–SEBESTYÉN ZSOLT szerk., *Emlékkönyv Mező András tiszteletére*. Nyíregyháza, Bessenyei Könyvkiadó. 133–140.
- WOT. = RÓNA-TAS ANDRÁS–BERTA ÁRPÁD, *West Old Turkic. Turkic loanwords in Hungarian*. Wiesbaden, Harrassowitz Verlag, 2011.

Considerations for the Regional Description of Phonological Oppositions in the Old Hungarian Era

In this paper I use the example of the *i ~ ü* opposition to illustrate what other factors may be considered in the description of phonological oppositions of the Old Hungarian Era besides the evidence provided by the regional attributes of historical data. In this process I discuss the effect of phonological changes of the Old Hungarian Era on each other, various phonetical-phonological factors, the sound-modifying effect of stress relations, as well as the normative habits that to an extent already prevailed in this era.

Keywords: historical dialectology, phonology, contact phenomena, labialization

Bába Barbara
ORCID: 0000-0002-2381-5216
Debreceni Egyetem
baba.barbara@arts.unideb.hu

